

Anmeldelser

Olaf Olsen: Da Danmark blev til. Seks Radioforedrag, Fremad 1999, 108 s., 168 kr.

Bag denne lille bog gemmer sig 6 radioforedrag, som tidligere rigsantikvar Olaf Olsen afholdt i anledning af at have fået Rosenkjærprisen. Denne pris gives for at fremme folkelig formidling, og evnen hertil har Olsen bestemt aldrig været foruden. Bogen henvender sig til alle historisk interesserede. Rækkefølgen af de 6 foredrag, som forordet oplyser er let udbyggede til lejligheden, rummer sin egen logik. Det første er af principiel karakter og behandler forholdet mellem arkæologi og historie. Dernæst følger et syntesepræget foredrag, som har givet bogen sin titel. Olsen tillægger heri kongemagten og de sikkerhedspolitiske hensyn en afgørende rolle for tilblivelsen af det, der blev til Danmark. Efter således at have opsat den overordnede ramme kan Olsen i de resterende foredrag tage særlige aspekter af samfundslivet op til behandling, således de ældste byers fremkomst, kristendommens komme samt de fascinerende trelleborger. Disse aspekter afspejler samtidig Olsens egen forskning. Derimod savner man en særskilt behandling af landbrugets vilkår og udseende, for her tjente hovedparten af befolkningen immer-væk sit daglige brød.

Symptomatisk for Olsens formidlingsevne er den ubesværede brug af referencerammer, som elegant kan få perspektiveret en udvikling. Olaf Olsen bruger f.eks. en af de engang så brugte anskuelsestavler fra folkeskolen til i et snudtag at få præsenteret en ældre tids opfattelse af handel. Tavlen viste romernes handel med nordboerne, og man så en hvidklædt købmand, der med sin lokkende kramkiste kunne samle en hel landsby om sig. Dette udtryksfulde billede siger mere end mange ord, og uden at have kørt læseren træt kan Olsen så bruge kræfterne på at give en mere nuanceret fremstilling af handel, herunder dens politiske betydning.

Olsens bog er på mange måder en sammenfatning af en række betydningsfulde udgravninger, som har fundet sted i hans levetid. Hellmuth Andersens gravninger ved Danevirke, Mogens Bencards i Ribe, begge med helt nye dateringer til følge, Kurt Schietzel i Hedeby, Knud J. Krogh i Jelling og så er Olsen endda beskeden nok til ikke at omtale sin egen indsats med skuldelevskibene i Roskilde Fjord. Det er ikke enhver generation forundt at kunne sætte et så imponerende aftryk på historieskrivningen. Sammen med den relativt nye teknik, som dendrokronologien udgør, har disse gravninger på afgørende vis forrykket det sandsynlige tidspunkt for sam-

lingen af riget bagud i tid til senest omk. 700. Ribe ved man nu eksisterede allerede 704, og byen kan tolkes som et kongeligt anlæg, der skulle tiltrække opmærksomheden hos frisiske købmænd. De første kendte kristne kontakter omkring missionæren Willibroard kan ses i samme lys.

Det er Olsens synspunkt, at netop den nye skibsteknik udviklet i 500-årene var en forudsætning for, at kontakten mellem de senere rigsdelen nu kunne udvikles og intensiveres, og det førte med sig at det gamle aftalesystem, som formentlig har eksisteret landene imellem, blev brudt op og måtte erstattes af et nyt. Noget tyder dog på, at denne nye rigssamling ikke var stærkere end den enkelte konges succes tillod, og tiden 700-1000 var til stadighed præget af indre stridigheder, som de private vikingetogters succes gjorde sit til at pirke til. Det er store perspektiver for en lille bog. Man kan filosofere over, om evnen til at turde skabe syntesen også er et generationsspørgsmål, som vor tids specialisering inden for arkæologi og historie gør stadig vanskeligere. Det må man ikke håbe, og Olsen skal i hvert fald have tak for at have leveret sit syn på de store linjer i udviklingen 500-1000 i så komprimeret en form.

Til slut en bemærkning om Olsens skildring af forholdet mellem arkæologi og historie. En gammel rivalisering de to fag imellem har her domineret. Historiefaget har ført sig frem som storebror, fordi de skriftlige kilder nu en gang var de fineste. Olsen argumenterer her for et ligeværdigt forhold, og heri vil næppe nogen være uenig i dag. Når fagene den dag i dag alligevel af og til tørner sammen, skyldes det nok mere, at fagene har udviklet hver sin metode. Her kunne Olsen med fordel have helliget sig en mere udførlig præsentation af arkæologiens metoder frem for at dvæle ved ældre historikers mangler. Det havde været mere i pagt med ønsket om samarbejde disciplinerne imellem.

Lars Bisgaard

Palle Eriksen: Poskær Stenhus. Myter og virkelighed, Moesgård Museum, Århus, 1999, 118 s., 125 kr.

Poskær Stenhus. Myter og virkelighed af Palle Eriksen er en lille, velskrevet bog om (så vidt vides) landets største runddysse, nemlig Poskær Stenhus på Mols. Bogen vil med sit ligefremme og indlevende sprog være velegnet eksempelvis til undervisning, men er i det hele taget brugbar for enhver, der lægger vejen forbi én af landets

mest imponerende og smukkeste dysseanlæg. Bogen er inddelt i to hoveddele, først en del om dyssens nyere kulturhistorie fra 1768 og op til i dag og en del om dyssens oldtidshistorie. Selvom den omvendte kronologi umiddelbart virker påfaldende, fungerer den udmærket.

Poskær Stenhus daterer sig tilbage fra tragtbærer-kulturen omk. 3300 f. Kr. og er en dysse med et sekskantet kammer, 6 store sten og 24 randsten. I løbet af det 4. årtusinde blev der inden for knap 500 år bygget adskillige af disse anlæg, megalitgrave, som de også kaldes. Poskær Stenhus hører til blandt de yngre – eller sene – stendysser, bygget forholdsvis kort tid før, man begyndte at rejse jættestuerne omk. 3200 f. Kr. Palle Eriksen gennemgår bl.a. i en række små overskuelige afsnit konstruktionen og rejsningen af dyssen, åbnede og lukkede dysser og spørgsmålet, om dyssen har været grav eller tempel med mange paralleller til lignende eller tilsvarende anlæg, både her i landet og i Europa.

Spørgsmålet om rund- og langdyssernes funktion er omtvistet, ikke mindst, fordi dyssernes oprindelige funktion gennem århundrederne kan have ændret sig. Det er desuden vigtigt – hvad enten man taler om dysserne som grave, templer, benhuse eller noget helt fjerde – at huske på – som også forfatteren gør det flere steder, at stenalderens menneskers mentalitets- og religionshistorisk set har haft en fuldstændig anden tilgang til og forståelse af verden end vi.

Palle Eriksen inddrager bl.a. Sarup-anlæggene, hvis opførelse blev påbegyndt omk. 3400 f. Kr. Sarup-anlæggene er blevet tolket som en religiøs, overregional samlingsplads, der indbyrdes forbandt en række bygder – et rituelt center. Han ser dysseanlæggene som en del af den religiøse kult omkring anlæg som Sarup, dvs. at man som led i dødsriterne har gravsat afdøde slægtninge i anlæg som Sarup og senere har genopgravet knoglerne for at flytte dem til megalitgravene. Afslutningsvis konkluderer han, at »megalitgrave som Poskær Stenhus havde rollen som synlige fikspunkter i dette religiøse landskab, hvor de var en del af en tidløs orden forankret i forfædrenes magt og styrke«. Det er en væsentlig pointe, han fremdrager, og på trods af den store usikkerhed, der er knyttet til stendyssernes funktion, datering mv., slet ikke utænkelig i relation til nyere forskning.

I den kulturhistoriske del, som indleder bogen, redegøres for forløbet frem til fredningen af Poskær Stenhus i 1860 – med en interessant pointe om modsætningsforholdet mellem den moderne, rationelle og økonomiske bonde og guldalderens dannede og nationalromantiske elite, der ud fra idealistiske, følelsesbetonede og nationale forestillinger søges for arven fra fortiden. Palle Eriksen følger tråden fra den begyndende professionalisering af arkæologien med herredsrejserne fra 1873, hvor landets kirker, oldtids-

minder og andet af antikvarisk interesse blev registreret af udsendte medarbejdere fra Nationalmuseet, naturfredningsloven i 1937 og frem til Århus Amts køb af dyssen i 1994. Den kulturhistoriske del fremstår umiddelbart svagere end bogens arkæologiske del, men det forstyrrer ikke det samlede indtryk af en fin, lille bog, som hermed anbefales.

Helga Mohr

Sigrún Davíðsdóttir: Håndskriftsagens Saga – i politisk belysning, oversat af Kim Lembek, Odense University Studies in History and Social Sciences vol. 216, Odense Universitetsforlag 1999, 408 s., 300 kr.

De sidste to håndskrifter blev overdraget til Islands Universitet den 19. juni 1997 ved en ceremoni i Universitetets aula i Reykjavik. Dermed var Islands selvstændighedskamp omsider til ende, og dens sidste udløber, den såkaldte håndskriftsag, en saga blot. Næppe mange skænker længere al den strid en tanke, der er gået forud for denne festlige stund, og de fleste i dag vil sikkert finde, at det gik, som det skulle. Men sådan har det ikke altid været.

Håndskriftsagen endte med, at Island fik broderparten af håndskrifterne, men der blev også så meget tilbage i København, at det gav mening at fortsætte virksomheden her. Der er nu to arnamagnæanske institutter, ét i København og ét i Reykjavik, oprettet i 1956 hhv. 1971 med udspring i håndskriftsagen, og begge internationale centre for den filologiske udforskning af den islandske kulturarv. Striden om håndskrifterne har aldrig forstyret det gode kollegiale forhold mellem de islandske og danske håndskriftforskere, og de, der arbejder på de to søsterinstitutter i dag, betragter Den arnamagnæanske Samling som en helhed fordelt på to steder. En ny elektronisk katalog over samlingen er under udarbejdelse som et fælles projekt og vil ikke blot samle de over hundrede års forskning op, der er sket siden Kr. Kålunds katalog udkom i 1890'erne, men også »genforene« samlingen på internettet. Siden 1972 har et islandsk stipendium gjort det muligt for danske forskere at studere håndskrifter i Reykjavik, mens et tilsvarende dansk stipendium for islandske forskere blev oprettet i 1986. Begge institutter råder over fremragende fagbiblioteker, og på instituttet i København er der en komplet samling af fotografier af det omfattende materiale, som er udleveret.

Men hvordan gik det til? De lidt ældre vil måske erindre et og andet fra den gang, det gik hedest til og håndskrifterne med mellemrum

dukkede op på avisernes forsider, men meget få, om nogen, vil have overblik over begivenhederne, simpelthen fordi meget blev holdt hemmeligt, fra underhåndskontakter til håndskriftlister. Det er Sigrún Davíðsdóttirs fortjeneste, at vi nu er i stand til at følge det ofte meget intrikate og til tider dramatiske handlingsforløb fra begyndelsen til enden, og dermed også kan få en enestående detaljeret indsigt i de forskellige faser og lag af den politiske beslutningsproces med hovedvægten på tiden efter 2. verdenskrig.

Forfatteren er cand.mag. fra Islands Universitet og flyttede i 1988 til København for at udforske historien om håndskriftsagen. Fremstillingen bygger på offentlige og ikke mindst private arkiver, politikere og embedsmænds, diplomater og lobbyisters, universitets- og højskolefolks, deres breve, taler, udkast, indberetninger, mødereferater, dagbogsoptegnelser, notitser osv., kilder, som det har været helt afgørende at have adgang til, da mange forhandlinger i og mellem de to lande foregik i dybeste hemmelighed. Men Sigrún Davíðsdóttir har også haft mundtlige kilder. På det tidspunkt hun gik i gang, var de fleste hovedpersoner ganske vist døde, men hun har haft mulighed for at tale med en del af de aktører, der var med i den senere del af håndskriftsagen, og det er med til at give bogen dens præg af autenticitet. En enkelt myte har hun også kunnet aflive ad denne vej. Forklaringen på, at Det kgl. Biblioteks flag gik på halv stang, da Flatøbogen og Codex Regius med eddadigterne forlod biblioteket, har den daværende rigsbibliotekar givet i en samtale med Sigrún Davíðsdóttir: demonstrationen var ikke vendt mod Island, men mod den danske undervisningsminister, som i sidste øjeblik havde ladet nogle af bibliotekets største skatte gå med i handelen.

Bogen går kronologisk frem. Efter en indledende præsentation redegøres der kortfattet for håndskriftsamlingernes tilblivelse, kong Frederik 3.'s 14 skindbøger i Det kgl. Bibliotek og især Arne Magnussons berømte samling, omtales de tidligste islandske krav om udlevering af arkivalier og håndskrifter, op til selvstændigheden i 1918 og i unionsperioden. Den egentlige saga begynder så i 1945. Island fremfører nu kravet om at få alle håndskrifterne udleveret, et krav, der kan følges tilbage til en altingsbeslutning i 1930 og som fastholdes op til 1961. Islands opsigelse af unionen i 1944, som Davíðsdóttir leverer en indgående behandling af, for, som det hedder, at undgå de traditionelle klicheer (s. 11), havde imidlertid afsat så megen bitterhed i Danmark, at det kom til at præge forhandlingsklimaet den første tid, parallelt med islandsk nationalisme og mistænksomhed overfor den gamle »kolonimagt«.

Fra politisk side betragtes håndskriftspørgsmålet som et dansk anliggende, og i 1947 ned sætter Undervisningsministeriet en dansk hånd-

skriftkommission, der afgiver betænkning i 1951. Denne betænkning er det centrale dokument i hele sagens forløb, da det danner grundlaget for de følgende års forsøg på at løse sagen. 1961-lovens begreb »islandsk kultureje«, der blev formuleret af Alf Ross, er således foregrebet her, og betænkningen rummer hele fire forslag til omfanget af en udlevering. To af dem opererer med en deling og kommer til at præge debatten. Efter det mest imødekommende, udarbejdet af professor Erik Arup og den socialdemokratiske politiker Alsing Andersen, skulle omk. 90% udleveres, mens det mere moderate, der er konciperet af rigsbibliotekar Svend Dahl, lander på omk. halvdelen.

Betænkningen afstedkom allerede i 1952 et moderat lovforslag fra VK-regeringens undervisningsminister, der var professor i teologi ved universitetet, hvor modstanden mod udlevering var særlig stærk. Forslaget byggede på Svend Dahls model, men ministerens ønske om en ensidig dansk løsning uden forhandling med Island, medførte en islandsk afvisning, og det næde aldrig at blive fremlagt i Folketinget.

Samme skæbne overgik det næste og mere vidtgående forsøg, der var udtænkt af Julius Bomholt, undervisningsminister i Hans Hedtofts første regering. Det passede ind i Hedtofts nordiske visioner og byggede på tanken om fælles-eje, og det ville dermed komme til inddrage islændingene i forhandlinger. Det lagde sig mellem Arups og Dahls model, men var i øvrigt udformet således, at de fleste håndskrifter før eller senere ville blive overflyttet til Island. Hedtoft omtalte det som Bomholts kolumbusæg, men det blev jordet af islændingene. Islandsk ambassadør fra 1951 var den internationalt anerkendte litteraturforsker Sigurdur Nordal, der gik i brechen for forslaget, da han mente, at det imødekømt stort set alle islandske ønsker. De ville her kunne få flere håndskrifter end i forslaget af 1952 – og, som det skulle vise sig i den endelige lov af 1961, der ligesom 1952-udkastet lagde sig op ad Dahls model. Nordal havde så langt tilbage som 1935 indset, at danskerne kun ville gå med til en deling. Han betragtede Hedtoft som Islands bedste ven blandt de danske politikere og vurderede, at tidspunktet nu var særdeles gunstigt for en løsning. Alligevel gik det ikke, og Sigrún Davíðsdóttir peger overbevisende på en sammenhæng med den stærkt nationalistiske tendens i islandsk politik i de første år efter selvstændigheden. Når den konservative regering var meget imødekommende over for amerikanernes ønske om en base på Island, kunne den ikke samtidig give efter for danskerne på håndskriftfronten. Nordal prøver at overtale sin regering til at gå med på forslaget, men føler sig svigtet. Tidspunktet var alligevel dårligt valgt. Nordal er på mange måder blevet bogens hovedperson. Selv efter at han i 1957 sluttede som

ambassadør og hans mæglerrolle var overtaget af andre, bl.a. den selvbestaltede danske lobbyist Bent A. Koch, blev han inddraget som rådgiver. Han fik således lagt nogle afgørende brikker på plads i 1961, da det endnu en gang gjaldt at overbevise islandske politikere om, at de måtte gå med til en deling, hvis sagen skulle få en ende. Sigrún Davíðsdóttir er dog ikke sikker på, at 1954-forslaget ville være gået igennem i Danmark, da oppositionen her førte en meget negativ politik over for den socialdemokratisk-radikale mindretalsregering. Det må nævnes, at Nordal i den danske ambassadør i Reykjavik, Bodil Begtrup, havde en kollega, der med stor klogskab manøvrerede i samme retning som han selv.

En interessant ting ved 1954-forslaget er den ramme, der opstilles omkring den fremtidige forskning i håndskrifterne: der skulle oprettes et forskningsinstitut i hvert land med gæstefaciliteter. Der skulle være mulighed for gensidige lån, og der skulle på hvert sted være fotografier af de håndskrifter, der lå det andet sted. Dette er stort set blevet opfyldt siden. Det blev en bestemmelse om, at institutterne skulle sortere under statsministrene, der skulle fungere som bestyrelsesformænd, derimod ikke, men den demonstrerer til fulde Den arnamagnæanske Samlings høje status. Også i dag fungerer den utvivlsomt som det vigtigste kulturelle bindeled mellem de to lande.

Den almindelige accept af amerikanernes tilstedeværelse og afklaringen af fiskerigrænse-spørgsmålet giver plads til en mere realistisk holdning til håndskriftsspørgsmålet på Island og fører til sidst til, at islandske politikere, herunder en særlig modvillig undervisningsminister, tør sige ja til en deling af håndskrifterne og accepterer, at de overdrages Island som gave og at det indebærer den endelige løsning. Det sker på et tidspunkt, da håndskriftsagen i Danmark i hovedsagen holdes oppe af et mindre antal politikere indenfor regeringen og det såkaldte Koch-udvalg med tilknytning til kredse inden for folkehøjskolen, der lige siden en erklæring i 1947 havde arbejdet på en politisk løsning til fordel for Island.

For læseren er det særdeles interessant at kunne følge spillet om håndskrifterne så tæt på og også iagttagende, at løsninger ikke kan presses igennem, hvis tiden ikke er moden til det. Her kan både nære venskaber og gammelt nag mellem personer komme til at spille ind. De politiske forhold i de to lande var først optimale for en løsning på samme tid i 1961. I hele forløbet har pressen selvfølgelig spillet en betydelig rolle, og bogen ofrer en del opmærksomhed på forholdet mellem presse og politikere, der den gang i visse situationer kunne få præg af samarbejde.

Ikke mange spørgsmål står ubesvaret efter læsningen af denne gennemdokumenterede bog. Således er der f.eks. også gjort udmærket rede for professor Jón Helgasons stilling i sagen, da

den var genstand for en del mytedannelse og ønsketænkning. En enkelt ting ville man dog gerne vide mere om, nemlig hvordan delingen af museumsgenstandene i 1930 kom i stand, da denne udlevering i begyndelsen inddrages i den islandske argumentation.

Efter den islandske afvisning af 1954-forslaget ligger sagen og ulmer, indtil undervisningsminister Jørgen Jørgensen i 1961 opnår islandsk godkendelse af et nyt lovforslag og derefter får det vedtaget i Folketinget. Et mindretal får loven udskudt i henhold til Grundlovens §73, men den vedtages uændret i 1965. Derefter følger retssagerne 1965-71, den første udlevering i 1971, af Flatøbogen og Codex Regius, de to omstridte håndskrifter, deleudvalgets arbejde 1972-85, den afsluttende deling i 1985-86 og den efterfølgende samarbejdsaftale. Det vil føre for vidt at komme ind på alt dette her.

Uden for bogens ramme ligger så det store af-fotograferings- og konserveringsarbejde, der var en følge af loven i 1965, og som kom til at hvile tungt på Det arnamagnæanske Institut fra 1973 til 1996, dvs. omtrent lige så længe som håndskriftsagen havde været.

Fremstillingen er helt igennem engageret, sober og redelig, og det synes at være lykkedes Sigrún Davíðsdóttir at dele sol og vind lige, hvad der tjener hende til stor ære. Der er et solidt noteapparat, som viser vej til de benyttede dokumenter samt navneregister og kildefortegnelse.

Oversættelsen af det islandske manuskript er letløbende og i det store og hele ubesværet. Partinavnet Framsóknarflokkurinn gengives både som Fremskridtspartiet og Det progressive Parti. Man gætter på, at det førstnævnte er blevet skiftet ud undervejs, for ikke at give den danske læser forkerte associationer, men det er altså ikke renset helt ud.

Bogen fremtræder ganske flot i det ydre. Forsiden prydes af en side fra Flatøbogen, det håndskrift, der sammen med Codex Regius hele tiden var et uomgængeligt krav fra islandsk side. Disse to håndskrifter var ikke omfattet af lovens kriterier. Jørgen Jørgensen var under pres fra flere sider og vaklede til det sidste, indtil han lod dem indføje i en særlig paragraf i loven. Var han modig i 1961, fordi han gik med til at udlevere dem, eller var han det modsatte?

Bortset fra to festlige Bo Bojesen-tegninger udgøres bogens illustrationer af portrætter af håndskriftsagens hovedpersoner, men de er ikke alle lige velvalgte. Der er næsten for mange atelierportrætter med deres selvhøjtidelige patos, de er, med en enkelt undtagelse (s. 157), for stive. Der er dog også nogle mere levende presse-billeder (f.eks. s. 71), mens et enkelt (s. 170) virker privat og temmelig irrelevant, men ucharmerende er det nu ikke. Desværre står billederne gennemgående for sort og hårdt. Forlaget har her svigtet lidt.

Sigrún Davíðsdóttir har skrevet bogen – og gjort det i rette tid – om den lange og forunderlige håndskriftsag, som, da den vel var overstået, har ført til et nært venskab mellem de to lande.

Peter Springborg

Bjarne Stoklund: *Bondefiskere og strandsiddere. Studier over de store sæsonfiskerier 1350-1600*, Landbohistorisk Selskab, 2000, 224 s., 248 kr.

I sit otium har Bjarne Stoklund, der 1971-96 var professor i europæisk etnologi ved Københavns Universitet, genoptaget sine studier i et af middelalderens velkendte fænomener, de store sæsonfiskerier i Øresundsregionen. Især Skåne-markedet og dets politiske og økonomiske betydning har i over 100 år været genstand for historikernes interesse, og på lignende vis har sæsonfiskeriets historie udviklet sin egen tradition blandt etnologer. Fra Sigurd Erixon, Sveriges første professor i etnologi, over svenske etnologer som Olav Hasslöf og Johan Petterson samt danske som Holger Rasmussen og Bjarne Stoklund til yngre etnologer som f.eks. Thomas Højrup og Poul H. Moustgaard er emnet blevet behandlet og begrebet bondefisker defineret, belyst og udviklet. Logisk nok er etnologernes valg af indfaldsvinkel og metode ikke sammenfaldende med historikernes, men i udgangspunktet har den danske historiker Johannes Steenstrups artikel fra 1905: »Nogle Træk af Fiskerbefolkningens Historie« virket inspirerende på flere, såvel historikere som etnologer. Den etnologiske forskning har i væsentlig grad øget vor forståelse af traditionerne indenfor fiskeriet i Bohus len, ved den svenske Skagerakkyst, i Limfjordsområdet, i Hallands len osv. samt introduceret en typologisering, der med udgangspunkt i svenske forhold opererer med en fiskerbefolkning, der alt efter deres tilpasning til lokale forhold, økotypen om man vil, kan betegnes som fiskerbønder, højsøfiskere, fiskerborgere eller strandsiddere (s. 172).

Som det fremgår af titlen på Stoklunds bog bibeholder han denne tankegang i valget af betegnelserne bondefiskere og strandsiddere, ligesom han for de danske søkøbstæder, bl.a. Helsingør (s. 73ff.), opererer med erhvervsfiskere i betydningen en gruppe mennesker, tilhørende det laveste sociale lag i købstaden, der ernærer sig ved krog- og garnfiskeri samt salg af den ferske fisk på byens torv. Denne gruppe af »stadens fiskere« må dog ikke forveksles med de i den svenske forskning omtalte fiskerborgere, idet disse nok defineres som bosat i købstæder ved kysten, men driver intensivt sommerfiskeri på fjerntliggende sæsonpladser i skærgården, og som øko-

type i nyere tid først og fremmest kendes fra de norrlandske købstæder ved Den botniske Bugt (s. 172).

Ydermere har Stoklund også øje for de såkaldte gods-fiskere, der i forbindelse med hovedgårds-driften er beskæftiget med fiskeriet, såvel lokalt som ved de årlige sildefiskerier samt ved fiskehandel på herskabets vegne. Endelig kan man i den svenske traditions gruppering, der ikke mindst har fundet sin form gennem Orvar Löfgrens arbejder, finde de såkaldte højsøfiskere. Eller snarere skulle man måske sige: genfinde – da det er den fiskerbefolkning, der foranledigede Johs. Steenstrups til sit spørgsmål om fiskerbefolkningens oprindelse, altså den fiskerbefolkning, der har det intensive helår-fiskeri som erhvervsgrundlag. En klassifikation, der i den svenske forskning først og fremmest sigter til en specialiseret markedsorienteret produktion med international tilknytning, og som især kendes fra nordsøfiskeriet.

Stoklund opererer således med flere sociale grupperinger i det gamle landbosamfund, der helt eller delvis ernærer sig ved fiskeri samt salg af fangsten på den lokale købstads fisketorv eller i nærliggende byer og landområder. Det er godt og giver en glimrende indføring i emnet. Men hans egentlige ærinde er et ganske andet, hvilket også tydeligt fremgår af bogens undertitel: Studier over de store sæsonfiskerier 1350-1600.

Som så mange andre før ham, herunder nærværende anmelder, er Stoklund fascineret at betretningen om de store årlige sildeeventyr, der trak alle mand af huse og gjorde det muligt at sætte den fede, saltede høstsild på bordet i store dele af Europa. Den grundlæggende vanskelighed er selvfølgelig fortsat, at de mange borgere og bønder, håndværkere, degne og peblinge, der i senmiddelalderen drog til sildemarked og tjente godt i de hektiske måneder ikke dermed blev erhvervsfiskere. Et grundvilkår Stoklund øjensynligt ikke finder det nødvendigt at kommentere, måske fordi han anser det for indlysende, at selvom man et par måneder går til hånde ved sildefiskeriet så har det ikke nødvendigvis til følge, at man anser fiskeriet for sit erhverv. Den sæsonprægede levevis, der også kendes fra de andre årsmarkeder, fra torverejser, tingdage, valfart, pilgrimsfærd og arbejdsvandring er et karakteristisk træk ved middelalderens Europa, og ikke specielt knyttet til fiskeriet.

At denne erkendelse også uden vanskelighed kan lade sig indpasse i den etnologiske betragtningsmåde understreges kun af betegnelsen bondefisker, altså en kombineret næring, der afhængig af tid og sted har landbruget eller fiskeriet som binæring. Stoklund påpeger tilmed, hvorledes nyere undersøgelser bl.a. fra Fyn dokumenterer eksistensen af enkeltgårde i skovområder nær kysten, hvor skovbønder kombine-

rer kvægbrug/opfedning med søhandel og/eller fiskeri (s. 116ff.) Om denne erhvervs kombination samt de kystbebyggelser, der domineres af fiskerhuse, og som med stor sandsynlighed kan være anlagt, hvor sæsonfiskeriet traditionelt var lokaliseret, benytter Stoklund betegnelsen strandsiddere, og åbner hermed for en udvikling bort fra den steenstrupske ringslutning fiskeleje-fisker-fiskerleje.

Ikke desto mindre fastholder Stoklund tilsyneladende samtidig betydningen af Steenstrups evolutionistiske model: fiskerlejer (med erhvervsfiskere) udvikler sig fra fiskelejer. En sådan udvikling kan utvivlsomt forekomme mange steder, og det forekommer da også nærliggende at se nordsjællandske lejer som Saltbod Leje, Råge Leje, Gille Leje som fiskerlejer med en forhistorie som sæsonpladser. Endog Kikhavn, Krogskilde, Hornbæk, Humlebæk, Nivå, og hvad de nu alle sammen kaldes, kan man forestille sig som sæsonpladser, der i senmiddelalderen bliver kystbebyggelser med permanent bosætning. F.eks. har udgravninger i Hornbæk Plantage påvist, at Ræve Leje, der sandede til i det 17. århundrede oprindeligt var kendetegnet ved ildsteder på den åbne strand, og først i en senere fase blev bebygget med fiskerboder. Den erkendelse, at der ofte vil forekomme genbrug af de gode lokaliteter bør ikke stå i vejen for overvejelser om andre væsentlige elementer, når vi møder kombinationen af landbrug, fiskeri og handel med fisk og landbrugsvarer som grundlag for en helårsbebyggelse i nærheden af større danske eller udenlandske byer. Et sådant mønster kan vi f.eks. iagttage i det sydfynske øhav, og er efter det skriftlige kildemateriale at dømme, bl.a. baseret på handel med de nordtyske byer. I det 15. århundrede ses et tilsvarende mønster i Øresundsområdet, hvor leverancer til København, der udvikler sig til rigets hovedstad, og til Helsingør (der vokser i størrelse og betydning efter øresundstoldens indførelse i 1420'erne) også kan danne grundlag for en fastboende kystbefolkning. At et tilsvarende mønster kan iagttages bag opkomsten af Skagen, der fik købstadsprivilegier under Erik af Pommern, eller Varde, der eksisterede op gennem middelalderen, men tilsyneladende først erhvervede sine privilegier under Kristoffer af Bayern, er vel ikke så underligt. Generelt er vi – historikere som etnologer – sprogligt begrænset af et bybegreb der kun sondrer mellem landsbyen og købstaden, trods det faktum at netop privilegietildelingen er det konstituerende for vore mange søkøbstæder. De færreste tænker over, at skipperbyen Dragør – i modsætning til Skagen – aldrig opnåede købstadsstatus. Mit eget yndlingseksempel – hos Stoklund omtalt s. 123 – er fortsat skænderiet i 1530'erne mellem de gode borgere i købstæderne Helsingør og Søborg på den ene side og strandsidderne som bygge og bo på Gilleleje og Villingebæk fiskeleje på den an-

den, hvor borgerskabets kritik af handlen fik kræmmerne på Gilleleje og Villingebæk til at erklære, »at de søgte deres næring og biering, hvor de bedst kunne, og dog alligevel ingen friheder, der på havde«. Kongen præciserer, at de ikke må gå handelsborgerskabet i bedene, hvad angår handel og købmandskab med varer som øksne, korn og smør. Fiskeri og handlen med fisk var således ikke det eneste – og næppe heller det væsentligste – i sådanne strandsidderes eksistensgrundlag.

Bogens tredje kapitel er helliget sæsonfiskeri og fiskere ved den jyske vestkyst, og her må ikke mindst Kinchs Ribe Bys Historie (1869-84) og H.K. Kristensens arbejder fra 1960'erne holde for, hvorimod Fiskeri- og Søfartsmuseets resultater fra søndersideundersøgelserne i 1990'erne ikke ses inddraget. Når Stoklund i en bog omhandlende tiden 1350-1600, på denne baggrund konkluderer, at (s. 161): »Det billede, der her er tegnet af vestkystfiskeriet ved midten af 1700-tallet, er sandsynligvis dækkende også for det fiskeri, der foregik i det samme område 150 år tidligere, ligesom fiskeriet i hovedtrækkene foregik efter samme mønster ved midten af 1800-tallet« er generaliseringerne trukket meget langt, og det er her inddragelsen af nyere forskning kunne få sin betydning.

I det fjerde kapitel fokuseres der atter på den steenstrupske tese, der på godt og ondt i snart 100 år har fået lov at sætte dagsordenen. Næstes kan det ikke, at Steenstrups tanke om naturforholdenes betydning for det danske folks historie – naturgrundlaget ville vi nok foretrække at kalde det i dag – er en moderne tanke, og som Stoklund skriver (s. 166) kunne man med et noget anakronistisk udtryk tale om skitsen til en økologisk danmarkshistorie.

Grundlæggende er etymologien væsentlig for hele (fiske-)leje-problematikken, et forhold allerede Steenstrup tog under behandling. Leje/lejet kan nemlig enten referere til det juridiske forhold, at der sigtes til et lejemål i lighed med skovleje og engleje, eller den traditionelle antagelse, at det har etymologisk sammenhæng med det sted man lægger sig (lejr sig), ankrer op, slår lejr osv. (jvf. natteleje, vinterleje, flådens leje osv.). Begge betydninger kendes fra middelalderen, med ordsammensætninger som bodeleje og fiskeleje. Interessant nok påpeger forfatteren, at forarbejderne til Gammeldansk Ordbog på Institut for Navneforskning ved Københavns Universitet har dokumenteret 35 forekomster af sammensætninger af fiske- med -leje fra perioden 1420 til 1514, men ingen med fisker- eller fiskere- (s. 177). Der kan således ikke med nogen rimelighed hævdes at den senmiddelalderlige sprogbrug i det danske sprogområde sigter til en bestemt gruppe af erhvervsudøvere, men snarere til en bestemt aktivitetsudøvelse. Dette følger sig smukt ind i den datidige sprogbrug,

hvor betegnelsen strandsiddere netop ikke fokuserer på fiskerierhvervet. Langt sværere stiller det sig med leje-spørgsmålet, hvor Stoklund er af den opfattelse, at der i senmiddelalderen ikke var nogen, som boede på lejerne om vinteren, fordi Steenstrup har påvist, at der først opstod en fiskerbefolkning på reformationstiden.

Afgørende i diskussionen er det for Stoklund (s. 189f.), at han ikke finder det godt gjort, at den fra boderne i købstaden kendte praksis i perioden ca. 1300 til 1550, hvor der med bod mere sigtes til funktionen som et lejemål end til byggemåden, også kan have gyldighed for boderne benyttet af senmiddelalderens strandsiddere. Denne opfattelse baseres øjensynligt dels på en formulering i Jyske Lov fra 1241, dels på beretninger fra 1760'ernes Jylland.

Afsluttende – og under overskriften: »De store sæsonfiskerier i historisk perspektiv« – sammenfatter Stoklund dels den fiskeriteknologiske udvikling i perioden, dels fremhæver han at 1500-årene er tiden, hvor vi kan konstatere en vis permanent beboelse året rundt på flere sæsonfiskelejer (s. 196). Samtidig fastholdes de perspektivrige betragtninger omkring den lille gruppe fiskere, der i de middelalderlige købstæder ernærer sig ved at holde byen forsynet med fersk fisk året rundt (s. 207) og det tillægges, at også godsernes fiskere på den tid kan regnes for egentlige erhvervsfiskere. Endelig konkluderer Stoklund (s. 207f.), at det er meget sandsynligt, at enkelte andre fiskerbosættelser med lignende ideelle betingelser (som Appenæs ved Susåen) går tilbage til middelalderen, men det er på den anden side helt klart, at vi i 1500-årene får den første store fremvækst af egentlige fiskerlejer, ofte med udgangspunkt i de ældre sæsonfiskelejer. Stoklund fastholder således fortsat Steenstrups tese som hovedreglen, men anerkender samtidig, at ingen regel er uden undtagelser.

Tommy P. Christensen

Kristian Dalgaard m.fl. (red.): Mellem hav og hede, Landskab og bebyggelse i Ulfborg herred indtil 1700, Aarhus Universitetsforlag, 2000, 559 s., 298 kr.

Ulfborgprojektet falder naturligt ind i en almindelig trend indenfor nyere europæisk bebyggelses- og agrarhistorisk forskning. Interessen for de landskaber, man tidligere i agrarforskningen anså for at være marginalområder, har været stigende i takt med, at det er gået op for forskerne, at det før-industrielle Europa ikke blot var præget af agerbrug, men tillige af en lang række andre beskæftigelser især i de områder, som ikke udpræget egnede sig til korndyrkning. I

disse egne udviklede der sig stærke traditioner for en lang række erhverv.

I *Mellem hav og hede* offentliggøres resultaterne af Ulfborgprojektet. Det er et tværviden-skabeligt landskabs- og bebyggelsehistorisk forskningsprojekt, som fra 1992 til 1997 har bestået mellem en række geologer, historikere, geografer, arkæologer m.fl. fortrinsvis fra Aarhus Universitet. Dette samarbejde opstod, da Ulfborgprojektet i sin oprindelige udformning kuldsejlede på grund af manglende bevillinger. Det oprindelige projekts initiativtager, Svend Gissel, var gennem 20 år dansk leder af Det nordiske Ødegårdsprojekt, som udførte en række regionale bebyggelsehistoriske undersøgelser i alle de nordiske lande. I Danmark udforskede man Sjælland, Falster, egnen omkring Århus og Sønderjylland, hvorimod man opgav at beskæftige sig med Nord-, Midt- og Vestjylland. Det var dette skæve billede af Danmark i middelalderen og arkæologiens og naturvidenskabens svage stilling i Ødegårdsprojektet Svend Gissel ville rette op på med det oprindelige Ulfborgprojekt. Disse mål må siges nu at være indfriet. Desuden er det historiske perspektiv blevet udvidet betragteligt. De naturvidenskabelige bidrag går flere hundredtusind år tilbage i tid, og tidsrammen fremad er rykket op til 1700.

I begyndelsen af bogen redegøres for herredets naturgeografiske tilblivelseshistorie. Det bliver her straks klart, at vi befinder os i et område, som en tidligere generations historikere ville have kaldt et marginaljordområde. Allerede før menneskene satte deres præg på landskabet gjorde den næringsfattige jord sig gældende. Efter den bratte temperaturstigning fra omk. 9300 f. Kr. bredte skoven sig i Vestjylland betydeligt langsommere end på de mere næringsrige jord i Østdanmark. Og da landbruget blev indført omk. 5000 år senere, indbød landskabet ikke just til agerdyrkning. Det blev husdyrbruget, der trængte skoven tilbage og befordrede hedens udbredelse. Lyngen indvandrede ikke på opgivne marker. Det påvises, at heden direkte fulgte skoven. Omk. 3000 f. Kr. havde bakkeølandskabet i herredets sydøstlige del mistet hovedparten af sin træbevoksning, mens rydningen af hedesletterne mod nord og vest først skete omk. 2000 f. Kr. Det var grundlaget for udviklingen af en landbrugskultur, som var livskraftig i 4000 år, indtil man i 1700- og 1800-tallet forlod den. Heden blev skabt af mennesker, og den blev plejet af mennesker ved jævnlig afbrænding, fordi efter afbrænding kommer nygræs, som et par år kan bruges til sommergræsning. Men endnu vigtigere for husdyrholdet følger et par år efter afbrændingen en længere fase med ung lyng, som kan udnyttes til vintergræsning. Foder til at bringe dyrene gennem den mørke tid var helt afgørende for, hvor mange husdyr man kunne holde. Ulfborg var dog

ikke ganske dækket af heder. Ved fjordene og strandsøerne ud mod Vesterhavet var der marsk, strandenge og deltadannelser, som udgjorde andre endnu mere velegnede biotoper til husdyrhold.

Pastoraløkonomien dominerede Ulfborg Herred men udelukkede ikke agerbrug – tværtimod. Det påvises, hvordan de mange husdyr gav mulighed for at tilføre den sandede næringsfattige jord rigelig gødning og dermed opbygge tykke muldlag. De vestjyske bønder skabte fra jernalderen selv deres agerjord. De bedst stillede i denne proces, var de, der boede nær de frugtbare enge ved fjorde og strandsøer, mens hedeboerne måtte supplere deres mindre næringsrige animalske gødning med lyngtørv. Arkæologien bekræfter da også, at allerede jernalderens bønder foretrak at bosætte sig ved vådområder og enge. Man vidste, at eng er agers moder, og denne viden blev givet videre til efterkommerne. Vikingetidens og middelalderens mest tætliggende bebyggelse finder man i hvert fald i Ulfborg Herred i de frugtbare kystsogne. Det er meget naturligt også her man finder de store rigt udsmykkede romanske kirker. Den resterende bebyggelse bestod af spredte enkeltgårde i bakkeølandskabet. Denne sammenhæng mellem naturgeografi, bebyggelse og erhvervsstruktur bliver endnu tydeligere, når man bevæger sig ud af middelalderen og bliver i stand til at danne sig et klarere billede af bebyggelsen og får viden om ejendomsforholdene. Ulfborg Herred adskilte sig, hvad ejendomsforholdene angår, fra resten af landet, for så vidt adelen her ejede langt flere gårde end i det øvrige Danmark. Til gengæld svarede andelen af gårde ejet af bønder (13%) nogenlunde til, hvad man kender til omkring reformationen fra det øvrige land. Ligesom i resten af Danmark blev langt hovedparten af gårdene altså drevet af fæstebønder. Af gode grunde var de ikke plaget af hoveri, men af landgilde, som ikke, hvad man kunne have forventet, bestod i kvæg eller opstaldning af jordejernes kreaturer. I indlandsegnene bestod landgilden af rug og smør, i kystegnene af fisk og byg. Med den viden får man løftet en flig til et emne som mærkværdigvis nærmest overses i bogen. Man skulle ellers mene, at det har været snublenende nærliggende at inddrage fiskeriet i projektgruppens arbejde.

Mellem hav og hede viser, hvor langt man kan nå med tværvidenskabeligt samarbejde. Bogen er mere end et supplement til den hidtil temmelig østdansk orienterede bebyggelses- og erhvervshistoriske viden. Den giver ikke blot en dyb og perspektivrig indsigt i Vestjyllands historie, den tegner tillige et facetteret billede af et særligt dansk lokalområde. Ulfborgprojektet er et eksempel til efterfølgelse.

Nils Hybel

Sebastian Olden-Jørgensen: Kun navnet er tilbage – en biografi om Peter Griffenfeld, Gads Forlag, 1999, 351 s., 298 kr.

Historien om den københavnske vinhandlersøn Peter Schumacher (1635-1699), der blev Frederik 3.'s bibliotekar og geheimearkivar kort efter enevældens indførelse og som hurtigt steg i graderne under sønnen Christian 5., er velkendt i dansk historie, om end ikke mere fast børnelæredom. Han blev greve med navnet Griffenfeld, stod på magtens tinde som rigskansler i 1673 – for så i 1676 at blive dømt til døden for bl.a. majestætsfornærmelse og højforræderi. På retterstedet blev han benådet med livsvarigt fængsel, hvoraf de 18 ud af 23 år blev tilbragt på Munkholm ved Trondhjem.

Dramaet og historien om hvorfor det kunne gå så galt er beskrevet mange gange siden Holberg lagde ud i sin danmarkshistorie fra 1735. Frekvensen af nye behandlinger har imidlertid været faldende i de senere generationer. Man har A.D. Jørgensens veldokumenterede Griffenfeld-biografi i 2 bind fra 1893-94 og Knud Fabricius' politisk farvede fra 1910, men ellers har eneste nyere behandling indtil 1999 været Steffen Heibergs biografi i Dansk Biografisk Leksikon (1980). »Støvet har billedligt talt sænket sig over Griffenfelds portræt i det historiske æresgalleri«, skriver historikeren, ph.d. Sebastian Olden-Jørgensen i denne nye biografi.

Olden-Jørgensen har sat sig for at puste godt til støvet, og han har udmærkede forudsætninger for det. I flere arbejder fra de senere år har han demonstreret dybt kendskab til den tidlige enevældes kilder, dannelsesidealer og magtscenesættelse. Han behersker latinen og tidens skrivestil, men forstår at formidle til nutidige læsere. Også i den foreliggende bog er sproget mundret og moderne uden at være poppet. Bogen er tilrettelagt, så den kan læses af enhver historisk interesseret. De latinske digte og andre vanskelige citater er i selve teksten »oversat« i en parentes. Der er ikke fodnoter, men litteratur- og kildehenvisninger til en hel del af siderne, især de steder hvor der spilles op mod andre historikere, myter og tradition. Grundlaget er både den ældre og nyere sekundærlitteratur om perioden samt naturligvis brevudgaver og originale papirer i Rigsarkivet. Hertil kommer tidens taler og poesi, som er nærlæst. Analysen af ord, tegn og antydninger er et vigtigt redskab igennem bogen, og det er efter min mening et frugtbart udslag af den tværfaglighed, som Olden-Jørgensen selv fremhæver i sit forord.

Men hvorfor nu en *biografi* – den af visse historikere så udskældte genre – og hvorfor netop om Griffenfeld og hvorfor nu? Olden-Jørgensen begrunder sit valg: Historien er elementært spændende, der er kommet ny forskning frem

om 1600-tallet i de senere år, og Griffenfelds berejsthed og forbindelser ud i verden kan bruges som vindue til tiden. Et vindue, som det måske er lettere at se ud af i dag: »*En skikkelse som Griffenfeld tager sig ganske enkelt anderledes ud set fra et modstræbende europæiseret og multikulturelt Danmark ved slutningen af det 20. århundrede, end han gjorde fra et nationalt mobiliseret og indadvendt Danmark omkring århundredskiftet*« (s. 9).

Selv om der er markante spor af Griffenfelds virksomhed som officiel person, breve til hans venner og forbindelser samt de papirer, der blev beslaglagt ved arrestationen i 1676, så var han ikke den, der udleverede sin sjæls inderste. Hvordan kommer man så ind på livet af et sådant menneske? Olden-Jørgensen vælger, hvad han selv andetsteds har kaldt en »*indkredsningstrategi*« (Personalhistorisk Tidsskrift 2000:1). Det indebærer, at der gradvis føjes viden og fornemmelse til, akkurat som når man i nutiden skyder sig ind på et fremmed menneske. Metoden afspejles i disponeringen af bogen. Der er mange ret korte kapitler med markante overskrifter. De følger nogenlunde kronologien, men som i en film klippes der undertiden lidt frem og tilbage, og omgivelserne, med- og modspillerne træder frem undervejs. I dette tilfælde er slutningen jo kendt på forhånd, så det spændende er ubetinget de hændelser, der tillægges betydning og de karaktertræk hos manden, der betones.

I åbningsafsnittet »En fremmed kommer til byen« er vi i 1662. Den fremmede er Peter Schumacher, der efter forudgående universitetsstudier i København og 8 års grand tour i Europa vender hjem til København, hvor enevældens indførelse i 1660 allerede er ved at forandre samfundet. Han er nu på den scene, hvor han skal udfolde sig i de næste »akter«. Samtidig med Schumacher introduceres læseren til begivenhederne omkring arvehyldningen i 1660 og de regeringsreformer, der forestod. I tilbageblik på hans herkomst, opvækst og uddannelse introduceres selviscenesættelsen og de retoriske færdigheder, som baroktiden satte højt, og i de følgende afsnit om udlandsrejsen åbnes vinduet til de politiske systemer, han mødte. Olden-Jørgensen afskriver her den betydning, som Fabricius tillagde disse oplevelser. »*Der består intet direkte forhold mellem oplevelse og prægning*« (s. 57). Det afgørende bliver hans intellekt, sociale begavelse og evne til tilpasning, »*den smidige ånd*« eller »*fleksible begavelse*« (s. 59).

I de følgende kapitler indkredsnes Schumacher/Griffenfeld yderligere ved denne tolkningsnøgle. Man hører om, hvordan de rette forbindelser, »*taknemmelighedsgaver*«, og især kongelig nåde var betingelse for social opstigen. Til den virkelighed, Schumacher mødte efter hjemkomsten, hørte desuden magtkampen mellem den gamle adel og den nye borgerlige elite samt

det nye styres behov for legitimitet. Her fik han chancen, blev kammersekretær og førte i 1665 pennen i Kongeloven. Med sin »*smidige ånd*« kunne han ifølge Olden-Jørgensen skrive den syntese, en række forudgående beslutninger allerede havde lagt op til (s. 108). Tronskiftet i 1670 benyttede han bogstavelig talt til at gå solo med Kongeloven i Frederiksborg Slotskirke under den senere salving, og han forstod at holde på de vindende, nemlig kongens halvbroder Ulrik Frederik Gyldenløve og statholderen i her tudgømmerne Frederik Ahlefeldt. Ægteskabet med Karen Nansen, barnebarn af borgmester Hans Nansen, hørte med til karriereplanlægningen, og der var stadig plads til elskerinder med indflydelsesrige ægtemænd. Rangordningen 1671 med grever og friherrer, oprettelse af dannebrogssordenen og instrukser for centraladministrationen styrkede yderligere hans position. I sin gård i Købmagergade holdt han hof, og han blev både patron for universitetet, befalingsmand i Norge og ejer af hele Samsø. Men vigtigst var, at han nød kongens fulde tillid.

Akilleshælen blev dog allerede fra 1673 udenrigspolitikken. Hvor Christian 5. styrede mod revanche over for Sverige på slagmarken, trak rigskansleren i trådene for at bevare en neutralitetspolitik i det udviklede alliancespil, som prægede tidens Europa. Han ville lade »*pennen styre sværdet*«, som det ses af mottoet på et stik (s. 227). Sådan gik det som bekendt ikke. Skånske Krig blev en realitet i 1675, og det er her Olden-Jørgensen ser begyndelsen til enden for Griffenfeld. Det er tidspunktet, hvor hans retoriske evne giver bagslag over for kongen. I det berømte rendsborgbrev fra august 1675 gør Christian 5. med egen hånd og ubehjælpsomme stil klart for Griffenfeld, at han ikke vil tåle, at blive forvirret og modarbejdet af den, der skulle hjælpe ham. Analysen s. 253-259 er en lille perle i indtrængen i det psykologiske forhold mellem Christian 5. og den intellektuelt overlegne Griffenfeld. Olden-Jørgensen vurderer, at Griffenfeld nok forstod advarslen, men endnu håbede på ved sin egen politik at kunne overbevise kongen. Denne tiltro til sejr ved pen og ord kan følges igennem det meste af den proces, som fulgte efter arrestationen og anklagerne i foråret 1676. Strategien om det retoriske følges interessant til dørs.

Bogen afsluttes med tidens reaktioner på den skueproces, som henrettelsen der blev aflyst, var. Dernæst følger, hvad man ved om fangenskab, Griffenfelds sygdom og død i Trondhjem og den myteopbygning, der opstod efter ligets overflytning til Vær Kirke ved Horsens, som hørte under datteren og svigersønnens gods Stenballegård. I en epiløg afslører forfatteren baggrunden for bogens titel: *Kun navnet er tilbage*. Den er identisk med den tvetydige (franske) tekst på et skriftbånd, som familien lod sætte på kisten i Vær. Det tvetydige mener forfatteren er bevidst.

Den ny Griffenfeld-biografi er veldrejet og velkrevet, men også fortættet, og det kræver absolut opmærksomhed at følge alle de diplomatiske og politiske intriger i bogens senere del. Styrken ligger efter min mening i, at en opfattelse føres igennem, men med stadig opmærksomhed over for tvetydigheden hos hovedpersonen og meget i tiden. Indkredsningstrategien er ingen universalnøgle, men den viser sig egnet til at åbne for et vindue til en forunderlig og på mange måder overraskende fjern periode i Danmarks historie.

Margit Mogensen

Olga Pedersen m.fl. (red.): Folk og folkestyre i 150 år, Ribe Amts Lokalarkiver og Historisk Samfund for Ribe Amt, 1999, 116 s., 130 kr.

150 års-jubilæet i anledning af vedtagelsen i 1849 af den første danske grundlov blev i 1999 fejret over hele landet med møder, udstillinger, bøger og meget andet. I Ribe Amt er lokalarkiverne og Historisk Samfund gået sammen om at markere jubilæet med en fælles bogudgivelse. Formanden for begge organisationer, arkivleder Jørgen Dieckmann Rasmussen, understreger i sin indledning, at grundloven med dens frihedsrettigheder ikke er nogen selvfølge, og at det har taget mange år at udvikle de demokratiske spilleregler, vi kender i dag.

Bogen behandler i 15 artikler af varierende længde forskellige aspekter af udviklingen efter vedtagelsen af Grundloven med hensyn til deltagelse i det nye folkestyre og til de nyerhvervede frihedsrettigheder. Desuden indeholder bogen to meget nyttige oversigtsartikler. Den ene opregner politiske mærkeår med relevans for emnet lige fra den første grundlov til den nugældende fra 1953. Den anden rummer en fortegnelse over medlemmer af Folke- og Landsting valgt i Ribe Amt 1848-1999. Blandt disse personer kan nævnes så kendte politikere som Erik Eriksen (valgt 1935-1968), J.P. Sundbo (valgt 1918-1928) og Julius Bomholt (valgt 1928-1966).

Efter vedtagelsen af Grundloven i 1849 fandt der en stærk vækst sted inden for den skrevne presse. Verner Bruhn fortæller i en af artiklerne om pressens fremvækst og senere tilbagegang og centralisering i det lokale område. Den nyvundne pressefrihed var en af de væsentlige forudsætninger for dannelsen af den politiske debat i det folkestyrede samfund. De mange foreninger og politiske møder forudsatte steder, hvor man kunne samles. Om disse mange folkemøder og samlingssteder skriver Søren Manøe, mens Ejvind Busk Jensen og Vagn Kjær Smed fortæller historien om det kendte Skibelund Krat.

En af bogens mest interessante artikler hand-

ler om, hvorledes den faktiske udmøntning af det nye folkestyre fandt sted, i dette tilfælde i landkommunen Vorbasse-Hejnsvig. Her har Sven Ernebjerg Tygesen undersøgt arbejdet i det lokale sogneråd i perioden 1849-99. Den praktiske udformning af folkestyret forudsætter, at befolkningen er interesseret i at deltage og være med til at udarbejde spillereglerne. Der kunne foretages mange flere undersøgelser af, hvordan man helt konkret greb opgaven an i lokalområderne.

De danske kvinder fik som bekendt ikke valget i 1849, men først i 1903 til menighedsråd, 1908 til kommunalbestyrelser og endelig i 1915 til Rigsdagen. Olga Pedersen skriver om fruentimmere, folkehold, fattige, forbrydere og fjolser – fem grupper, der ikke var omfattet af de demokratiske rettigheder fra begyndelsen. Artiklen handler nu mest om kvinderne og herunder om højskolerne, der tildeles noget nær hovedæren for, at kampen for kvindevalgretten blev gennemført. Helt op til rødstrømpernes kvinde-kamp har højskolebevægelsen spillet en afgørende rolle, forstår man.

Bogens øvrige artikler handler bl.a. om statuen af Frederik 7. på Varde Torv, om kvindeeje, landarbejdere og om vanskelighederne ved at blive optaget på valglisten til menighedsrådsvalg i Grene Sogn. Man måtte ikke drikke for meget, og man måtte slet ikke sove i samme værelse som sin husholderske og med sengene side om side. Det var demoraliserende for den opvoksende slægt.

Birte Broch

Janken Myrdal (red.): Det Svenska Jordbrukets Historia 1-2, 1998-99. Bind 1's forfattere er Stig Welinder, Ellen Anne Pedersen og Mats Widgren, mens Janken Myrdal har skrevet bind 2 alene. Natur och Kultur/L.T.s Förlag i samarbejde med Nordiska museet och Stiftelsen Lagersberg, 500 og 350 s., 525 sv. kr. pr. bd.

Et storværk er under udgivelse: *Det Svenska Jordbrukets Historia* i 5 bind, hvor inspirationen bl.a. er vor hjemlige *Det Danske Landbrugs Historie* i 4 bind fra 1988, hvad man ikke lægger skjul på. Første bind omhandler »Jordbrukets första femtusen år« og er delt mellem de tre forfattere. Professor Stig Welinder, en kendt stenalderarkæolog, kartoffelavlner og katteelsker, som altid har interesseret sig for arkæologi, samfundet, menneskene, dyrene og det omgivende miljø. Han skildrer jordbrugets indførelse i Sverige omk. 3.900 f. Kr., hvor menneskene blev bofaste, havde tæmmet nogle af husdyrene og be-

gyndte at dyrke jorden, og til slutningen af bronzealderen omk. 500 f. Kr. En periode på ca. 3.400 år. Vi har nok i dag lidt svært ved at fatte, hvor langt et tidsrum perioden egentlig er, og hvor mange forandringer, der egentlig er sket i det lange spand af år. Stig Welinder begynder med at gøre læserne klart, at de arkæologiske fund, kildematerialet, efterladenskaberne, er ordløse og stumme. Fundene består af genstande, som det går an at se og tage på, men de savner ord. Det er imidlertid ikke det samme som, at de savner tanker. Den arkæologiske metode handler om at vride og vende på ordløse genstande for at forstå fortidens menneskers gøren og laden samt deres tanker. Dette, den arkæologiske jordbrugshistorie, sætter han op mod de senere tiders skriftthistoriske jordbrugshistorie.

Naturen, miljøet og dermed bæredygtigheden spiller naturligvis en stor rolle og gennemgås overbevisende i de forskellige perioder af jordbrugets udvikling. Teknologien, redskaberne og brugen af dem er vigtig. Afgrøderne, de dyrkede planter og husdyrracerne er også meget væsentlige, ligesom menneskenes boliger og levevis er. Det er spændende med en sammenfatning af mange års arkæologisk indsats og en tolkning af de arkæologiske fund set i sammenhæng med de naturgivne omgivelser, miljøet og klimaet.

Væsentligt er det at forstå jordbrugets indførelse i Sverige. Landet, det lange land Sverige, er meget forskelligt fra syd til nord. Naturligvis begyndte det i Skåne, i syd, men hvordan flyttede det nordpå? Var det fordi folk flyttede nordpå med deres dyr og korn samt viden om den nye levevis, eller blev folkene nordpå blot påvirket af levevisen sydfra? Et andet åbent spørgsmål er brugen af gødning på markerne. Hvornår begyndte man med dette? Det kræver staldbygninger, hvor gødningen kan opsamles, for så siden at spredes ud på markerne. Dermed skal markerne ligge fast, være placeret på samme sted i det mindste i flere år. Et system med indmark og udmark. Der ud over gennemgås flere andre emner som græsning for husdyrene, ændringen af landskabet med åbningen af skovene, det parklignende landskab og løvfodring, hamlingen som det kaldes på svensk. Det er meget væsentlige spørgsmål, som behandles på en overbevisende måde.

Dyrkningsredskabet arden træffes indirekte ved fund af ardspor under gravhøje fra slutningen af stenalderen og i bronzealderen, fra Skåne i syd til Uppland i nord. På helleristninger fra Bohuslän, der vises s. 138, ser man de tre typer krog-, bue- og stangard, mens fund af ardele først optræder senere i jernalderen.

Efter at Stig Welinder har tegnet et billede af den økologiske udvikling, befolkningstilvæksten og jordbrugsteknikkens ændringer i sammenfatningen s. 230-36, stiller han nogle spørgsmål om man kan forklare, hvorfor kulturlandskabet og gårdene ændredes? og om man kan forklare,

hvorfor mennesket begyndte at handle og tænke på nye måder? På de sidste to sider prøver han at give nogle svar herpå. Han mener, at man ikke kun kan anvende klimaforandringerne som forklaring, og argumenterer for, at ændringerne også skal forstås sammen med dette, at mennesket er et socialt væsen, at »*De såg verdagsnära på sin situation och på grannarnas*«. Forskellige slags jordbrug var knyttet til forskellig slags livsstil. Men mangler der ikke stadig en dækkende forklaring? Man må her også tænke på, at kulturgeografien spiller en større rolle i Sverige end herhjemme.

De næste 1500 års jordbrug fra jernalderens begyndelse omk. 500 f. Kr. og til dens slutning og vikingetidens og middelalderens begyndelse omk. 1000 e. Kr. skildres af Ellen Anna Pedersen og Mats Widgren på de næste 223 sider. Med jernets indførelse indvarsles en ny periode. Det egentlige jordbrug er indført, markerne kommer til at ligge fast, der var stalde til dyrene og husdyrene er nu helt udviklet. Perioden begynder med et foto af en svensk fjeldko, hvid med få sorte pletter på siden, der går ud af et rekonstrueret jernalderhus i Gene Fornby. Selv om koen er af gammel race, er den alt for stor til at vise datidens kvæg, men det gør måske ikke så meget, hvis det blot er et stemningsbillede?

Rydningrøserne i skovene, stenstrengene, jordvoldene og terrassekanterne er flere synlige spor af fortidens agerbrug. Man begynder at kunne finde systemer af agre sammen med hustomter, ja hele agrare miljøer hvor man kan udtegne strukturerne. Buearden er det vigtigste dyrkningsredskab og markerne er derfor små og nærmest firkantede. Der optræder nu fægader ud fra bebyggelsen, forbi markerne og ud til udmarken. Markerne har et særligt behov for hegning for at husdyrene kan holdes ude af afgrøderne, og denne hegning kunne gøres på flere måder.

Der er naturligvis variationer i de forskellige dele af det dyrkede Sverige. Naturen er den store faktor, der bestemmer hvor man kan dyrke jorden. De egentlig høenge optræder nu, lige som landskabet er blevet mere åbent og løvhøsten intensivere.

Dyrkningslandskabet spiller en stor rolle og gennemgås grundigt i de forskellige perioder. Man kan nu begynde at ane egentlige landsbyer og sociale strukturer i de forskellige perioder. Arbejdet og dyrkningsredskaberne gennemgås. Nu er der også flere fund at sammenholde. Der er fund af ardskeer af træ og nu også af jern, som er meget mere effektive end dem af træ. Der omtales de få dele af buearder og deres spor i jorden, de krydsende ardspor, som vi har fundet så mange af i Danmark. Fund af træspader og hakker samt seglblade, løvknipe og egentlige kortleblade. På s. 353 er der vist flere af disse mulige løvknivblade eller seglblade samt en, lidt primitiv, tegning af en kvinde i toppen af et lille træ i

færd med at skære små kviste af grenene. Hun er kommet op i træet af en meget fin udformet trappe lavet af en kraftig træstamme med fint udskårne trin. Jeg kan godt lide instruktive tegninger, men de skal vise arbejdet rigtigt og ikke blande for meget sammen. Ved normal løvhøst skærer man ikke de små kviste af grenene, men hele grene og bundter dem sammen, for at fragte dem hjem til gården. Og brugte man så fin en udformet stammetrappe ude i løvengen eller ude i skoven? Og hvorfor finder man ikke de egentlige løvknipe på dette tidspunkt, der er kendt fra Norge til Sydeuropa, det kan man undre sig over.

På s. 360 er der en gennemgang af de forskellige segltypers ydeevne. De bliver vist i tegning og i et instruktivt skema over hvor meget man kan høste med et seglblad. Typerne er et flinteblad uden skaft, et jernblad med kort skaft og et lidt længere jernblad med længere skaft samt til sidst en egentlig kortle. Der er 1000m² til forskel efter en arbejdsdag fra brug af flinteseglen til kortleen. En forskel der virkelig må have betydet meget for udnyttelsen af arbejdsindsatsen og produktionsresultatet. Jeg savner her at bronzealderseglen var taget med i forsøgsrækken. I slutningen af perioden optræder også den egentlige langle, som blev brugt til høst af hø, mens seglet blev brugt til kornhøst langt op i de næste århundreder.

Om husdyrene er der et spændende afsnit, hvor bl.a. fund af tøjrpæle og legner til at sørge for at tøjret ikke blev snoet for meget op, optræder. Det er væsentlige fund, der viser, at nogle husdyr ikke gik frit omkring, men blev tøjret.

Forholdet mellem de forskellige husdyrarteres fordeling på forskellige fundpladser gennemgås og vises i skemaer bl.a. s. 367. Der er f.eks. 30-50% kvæg på de forskellige pladser, 15-55% får og 10-30% svin og 5 til godt 20% heste i de viste fund. En væsentlig variation som burde belægges med et endnu større statistisk materiale, hvis det kan lade sig gøre.

Forholdet mellem de forskellige afgrøder byg, havre, rug, spelthvede og brødhvede vises i ældre og yngre jernalder fra fund i Nordland, Østre Mellem Sverige, Vestsverige samt i Skåne. Byggen var den alt dominerende lige bortset fra yngre jernalder i Vestsverige, hvor havren udgør over 50% og i Skåne, hvor rugen udgør 30%. De enkelte afgrøder gennemgås lige som maden og tekstilerne. Der slutes med husene, gårdene og landsbyerne.

Til slut får vi opsummeret udviklingen, hvor den ændrede sociale struktur bl.a. ses af forekomsten af befæstede gårde som center for små godsstrukturer. Varebytte og markedspladser optræder, og som noget nyt i 700-årene sker der en opsplitning af det store langhus, hvor dyr og mennesker boede under samme tag, og der bliver et antal mindre huse med hver sin funktion. Vi nærmer os middelalderen.

Bindet er forsynet med 12 farveplancher ud-

ført af kunstneren Annika Wide i samarbejde med forfatterne. Det er altid svært at forsøge at gengive scener fra et liv, både ude og inde, som man kun kender brudstykker af. Men det kan være inspirerende og som der skrives, så er plancherne visioner beregnet til at diskutere og inspirere til nye forsøg. Døm selv om det er lykkedes. Selv er jeg lidt i tvivl, og synes bl.a. at menneskene er lidt for usikkert gengivet. Måske er det fordi vi her i landet er vant til Flemming Baus mere sikre streg. Men forsøgene skal gøres, for at vi bedre kan forestille os, hvordan forholdene kan have udformet sig førhen. Det er her godt at se, at det også var vinter dengang.

Jeg har glædet mig over at læse dette bind, glædet mig over at få nye vinkler på et enormt stof og få en sammenfatning af mange års arkæologisk forskning parret med flere års studier af Sveriges kulturgeografi.

Jeg synes det er lykkedes særdeles godt at fravriste de ordløse genstande en mængde informationer, der glimrende sættes sammen med omgivelsernes/naturens udsagn til en rimelig helhed. Et stort puslespil er forsøgt lagt, ikke alle brikkerne er fundet endnu, men nok til at vi får et godt billede af fortiden.

Andet bind, der omhandler perioden 1000-1700, har Janken Myrdal kaldt »Jordbruget under feodalismen« for at angive, at jordbruget hører sammen med samfundet, er en meget vigtig del af det og er afhængigt af samfundet, der som hovedregel var styret af jordejerne. Perioden »sträcker sig från sagornas tid fram till och med stormaktstiden. Det er sjuhundra år, två tredjedelar av vår skrivna historia. En tid då samhället var feodalt och gennemsyrat av jordbruget«. Vi følger jordbrugets tiltagende ekspansion, udbredelse og udvikling i perioden 1000-1350. Kilderne gøres der omhyggeligt rede for, billedlige, kalkmalerier og manuskriptillustrationer og de skriftlige kilder, som der er få af i begyndelsen af perioden og så »föremålene« genstandene, de tredimensionale kilder, de arkæologiske spor i jorden og fund af dyreknoget. Her er forfatteren på hjemmebane. Gennem årtier har Janken Myrdal interesseret sig for kilderne til jordbrugets historie og her særlig genstandene, spader, hakker, plove, segl, leer, river osv. Systematisk bliver de gennemgået, men ikke kun som løsrevne genstande. De sammenholdes med billederne og deres kildeværdi til jordbrugets praktiske håndtering beskrives og de teknologiske forandringer og deres betydning fremhæves. Han skriver: »Typologi låter träkit men är lika nödvändigt för forståelsen av redskapstekniken som grammatiken är för forståelsen av ett språk. Den lilla detaljen kan vara avgörande för hur redskapet fungera och ger dessutom ledetrådar till redskapens historia«.

Ard- og plovsøkarene af jern forøgedes i størrelse, nogle i bredden og andre i længde og der-

med i vægt, fra 1 til 2 kilo i perioden 400 e. Kr. til omk. 1600. De forskellige ard- og plovtyper gennemgås, og forskellen mellem ard og plov med muldfjæl gennemgås. »Högplojen« og »högarden« er specielle svenske typer der har et vandret styrehåndtag på langs af åsen, som vi ikke kender i vort land. Lige som det kun er i Skåne at man brugte hjul på både plov og ard. På s. 52 inddeles Sverige i 5 distrikter efter hvilken type jordbearbejdningsredskab man anvendte. Det havde nok lettet forståelsen, hvis en figur/tegning havde vist de forskellige typer, så også den ikke specielt plovkyndige læser kan følge med. I sin artikel fra 1977 i *Folkets Historia* om den agrare revolution i 1700-tallet viser Janken Myrdal en instruktiv figur af dette, men vi får den måske i det efterfølgende bind.

Kulturplanterne, de dyrkede vækster, de forskellige dyrkningsmåder med bl.a. den forskellige brug af brak »tråde«, gårdenes bygninger, gårdsanlæggenes udformning og flytbarhed samt selvfølgelig husdyrene behandles og sættes sammen til en spændende helhed. Den specielle nordskandinaviske form for hegn »hankgårds-gård« behandles og sammenlignes med alm. flethegn. De parvise lodrette stave med skråtstillede tynde stammer, oftest af nåletræ, opbundet her imellem, blev en nyhed som kom frem mellem 1000 og 1300 og som kom til at betyde, at man kunne indhegne langt større arealer end førhen. Man kunne derfor skabe klarere grænser mellem indmark og udmark og dermed ændre sin driftsform og passe bedre på sine afgrøder, mens man også øgede nyopdyrkningen.

Teorien om at klostervæsenet og munkene var medvirkende innovatører på det redskabsteknologiske område afvises. »*Den teknologiska ytvecklingen låg säkerligen huvudsakligen i händerna på de direkta producenterna, bönderna.*«

Men ikke kun redskabsteknologi, som førte til en øget produktion, gennemgås. Produktionsoverskuddet gik til en øget brødfødning af den voksende befolkning og særlig til de voksende byer og kirker/klostre, en fredelig samfundsomvæltning kalder han det for.

Næste afsnit omhandler »Agrakris och bonderesning 1350-1500« og hermed problemerne omkring den sorte død, med bl.a. »*råtter, loppor och pest*« og klimaforværring. Misvækst, ødegårde og øget dødelighed kom her til at gribe afgørende ind i befolkningens liv som i samfundsstrukturen. Det blev svært at få dyrket al jorden især i yderområderne, og dermed at få inddrevet afgifter og skatter til jordejerne. Man kan bedst betegne krisen som en jordejerkrisis, hvor fæstebønderne fik bedre vilkår. Efter ca. 1400 øgedes brugen af jern i dyrkningsredskaberne og produktionen øgedes igen. Den blev dels brugt til at føde den voksende befolkning, som arbejdede inden for produktionen af jern og kobber, dels til bybefolkningen og til eget forbrug i landbosamfundet.

Fra midten af 1400-tallet ændredes bøndernes vilkår atter. De øgede skatter, som bl.a. Erik af Pommern pålagde befolkningen, førte til et oprør i 1434-36, kaldet Engelbrektsoprøret efter lederen. Det kan ses som et svensk oprør mod en dansk overmagt, men var nok i hovedsagen et socialt og økonomisk oprør, hvor både bønder og lavadel gik sammen mod kongemagt og højadel. Resultatet blev trods alt, at bøndernes stilling svækkedes, og med den nye Landslov fra 1442 forsøgte man at binde bønderne endnu hårdere ved jorden. De skulle producere fødevarer til andre gruppers underhold, og de skulle betale afgifter og skatter til adel og kongemagt. Den sidste store bonderejsning fandt sted i begyndelsen af 1500-tallet, og førte til at Gustav Vasa kom til magten. Man fik en stærk kongemagt, som bønderne havde tillid til, men skatter og afgifter øgedes for at betale for den øgede administration og det voksende militær.

Det sidste afsnit handler om »Staten och bönderna 1500-1700«. Det skriftlige kildemateriale er øget, og vi får et mere nuanceret billede af landboforholdene og kan følge statens forøgede rolle nøjere. Dombøger, jordebøger, kirkebøger, og ikke mindst regnskaberne over kongens mange gårde, fortæller om konkrete forhold og i detaljer, som man ikke før har kunnet følge.

Gustav Vasa var meget interesseret i landbrugsspørgsmål, nyopdyrkning, inddigning af jorden og dræning/afvanding af fugtige jorde alt sammen for at øge produktionen af levnedsmidler. Men den forbedrede og intensivere dyrkning af jorden førte også til et overforbrug af jordens næringsstoffer, som igen førte til at udbytten faldt, mens befolkningen stadig forøgedes.

Fremkomsten af vandmøller førte bl.a. til at man nu kunne male større mængder korn ad gangen til mel og dermed behøvede man ikke dagligt at bage brød. Man udviklede en brødkultur baseret på storbageri og langtidsholdbart brød, afpasset efter de forskellige egne af landet og efter den kornsort, som var rådende på de forskellige steder. Fladbrød i nord, knækbrød i midten, havrebrød i vest og rugbrød »*svartbrød*« i syd blev fremherskende. Byg var den mest dyrkede kornsort. Korneksport, kvæghandel og her særlig okseeksport behandles og dermed adelens øgede interesse i eksporten af landbrugsprodukter.

Siden begyndelsen af 1630'erne havde kongemagten sat en opmåling i gang af landets dyrkede jord. Vi kan være lidt misundelige over dette fantastiske kortmateriale, som viser de forskellige landsdele og landsbyers forhold, som nu tydeligt kan følges. Den øgede brug af jern i redskaberne forbedrede dyrkningen, harver fik erstattet trætænderne med jerntænder, plovne blev forbedret, men mærkelig nok gik man i Östergötland bort fra brugen af muldfjælsploven og tilbage til brugen af arden. Dette forklares med, at godsøkonomien bliver stærkere og bøn-

derne derfor gik fra at bruge de dyrere plove og heste tilbage til brugen af ard og okser.

Jern og kobber udgjorde 80% af Sveriges eksport og hertil kom også skovprodukter som tjære og potaske, som bønder i visse egne af landet var med til at producere og som øgede landets indtægter. Den samlede produktion steg, men kunne ikke holde trit med befolkningsføregelsen og levestandarden sank. Fordi den forøgede produktion gik til at betale de øgede skatter og afgifter til bl.a. den svenske militærmaskine.

Et afsnit om kvindernes arbejde og deres stilling i familie og samfund viser tydeligt, hvor vigtige de var for opretholdelse af produktionen og for samfundet som helhed. Jordbrugshistorie er ikke kun mandehistorie. Men studier i dombøger/tingbøger viser også sager om overgreb mod kvinder og hekseforfølgelse. En konkret sag om en bonde, der voldtager sin 12-årige tjenestepige ude i skoven, giver et rystende øjebliksbillede. Og forfatteren fremhæver her, at dombøgerne er en kildegruppe der langt fra er gennemgået systematisk. Vi ved fra vore hjemlige tingbøger, at her er meget konkret stof at hente om livet i 1600-1700-tallet.

Janken Myrdal afslutter bindet med en forbindelse mellem produktion og samfund, hvor vi følger, også i kurver, forholdet mellem produktion og befolkning, hvor perioden er præget af en kraftig nedgang fra midt i 1300-tallet, for både produktion og befolkning. Stagnationen af produktionen i 1600-tallet, med den lille istid, modsvares ikke af en tilsvarende befolkningsnedgang, hvad der fører til knaphed på fødevarer. En import fra de erobrede dele af Nordeuropa bedrer dog på dette.

Sammenfattende synes jeg, at fremstillingen giver en særdeles god og velfunderet gennemgang af jordbruget og bondebefolkningens forhold i perioden. Både på det redskabsteknologiske plan og det historiske plan føler man sig meget velinformeret. Man bliver dygtigt informeret om sammenhænge mellem samfund, mennesker og natur. Janken Myrdals mangeårige indsats med at samle oplysninger om landbrugsredskaber og billeder fra middelalderen og hans evne til at sætte dem sammen med de historiske kilder er blevet til en meget spændende, velskrevet og overskuelig helhed, som jeg har glædet mig meget ved at læse. Vi kan vist roligt glæde os til de næste bind af *Det svenska jordbrukets historia*.

Henrik Vensild

Elisabeth Bloch m.fl. (red.): Over Øresund før Broen – Svenskere på Københavnsøen i 300 år, Lokalhistoriske Arkiver i Storkøbenhavn, København 2000, 303 s., 150 kr.

I snart mange år har de lokalhistoriske arkiver været opfattet som resultater af en folkelig bevægelse. Til denne opfattelse har også for mange hørt billedet af lokalarkivernes personale som populærhistorisk formidlende frem for faghistorisk forskende. Her har vi en bog, som gør en sådan enøjet opfattelse helt til skamme. Alene det er en herlig bedrift, og det er der grund til at ønske LASK, dvs. De lokalhistoriske arkiver i Storkøbenhavn tillykke med. Lokalarkiverne i området – eller nogle af dem – er gået sammen om at lave en bog baseret på egen forskning i et aktuelt tema.

Med glæde tager man bogen i hånden og kan dvæle ved det smukke udstyr. Der er kommet en meget flot bog ud af indsatsen med mange fine fotos fra lokalarkivernes samlinger samt både omfattende litteraturliste, kildefortegnelse og noteapparatet, som gør det muligt for den interesserede læser at gå videre. Fortegnelserne over kilder og litteratur er af en eller anden grund ikke lavet på en gang, så der bagefter er sat supplerende fortegnelser ind. Men uanset denne skønhedsplet fungerer fortegnelserne fint.

Bogen består af 14 artikler samt en ret lang indledning. Artiklerne er meget uensartede og af meget forskellig kvalitet, men lad os starte med begyndelsen og se, hvad det egentlig er, man har villet med denne bog. Om det så er forfatterne, LASK, redaktørerne eller de to forfattere til indledningen må stå lidt hen i det uvisse, men læseren må gå ud fra, at i al fald indledningens underskrivere – Elisabeth Bloch og Henning Bro – mener, hvad der står dér. Det hedder her (s. 14): »*For bidragsyderne til denne antologi har ambitionen primært været at supplere Willerslevs billede med historien om den svenske indvandring i de landkommuner, som omkranser Hovedstaden, gennem brug af et lokalt kildemateriale, samt at nuancere og udvide billedet af indvandringen til selve Hovedstaden*«. Richard Willerslev, som døde den 22. marts 1995, fik af ukendte årsager ikke nogen nekrolog i de historiske fagtidsskrifter dengang. I stedet er den foreliggende bog på mange måder blevet til et monument over Willerslev – hvilket er både godt og skidt. Godt fordi denne pioner indenfor dansk indvandrerhistorie virkelig fortjener at mindes for indsatsen sidst i 1970'erne og et årti frem samt sit i øvrigt i 1950'erne og 1960'erne meget omdiskuterede bidrag til dansk økonomisk historie. Skidt fordi den metodemæssigt temmelig dygtige Richard Willerslev tilsyneladende har gjort så stort et indtryk på en del af forfatterne i nærværende antologi, at de ikke rigtig formår at tænke selvstændigt. Det kommer stærkest frem ved bogens omtrent fuldstændige teorifravær. Der er ikke tænkt meget over at sætte indvandringen fra Sverige ind i nogen sammenhæng, selv om både migrations-, integrations- og nationalismeteorier ligger lige for.

Som hos Richard Willerslev er bidragene i denne bog hovedsageligt præget af empirisk analyse og en tilsyneladende glæde ved ligefrem historisk rekonstruktion – om end der er undtagelser.

Bidragene til bogen fordeler sig på tre hovedemner. Dels er der beskrivelser og analyser af forholdene i selve storbyen København, dels er der en række artikler om forholdene i udvalgte landsogne i oplandet og endelig er der nogle artikler, som falder udenfor de to hovedgrupper med lokalanalyserne.

Elisabeth Bloch har set nærmere på de svenske indvandrere i København. Eftersom de svenske arbejdsindvandrere var den talmæssigt dominerende gruppe blandt indvandrere i København og da andre undersøgelser tyder på, at måske op til ca. 45% af alle arbejdsindvandrere i Danmark omk. 1900 på et eller andet tidspunkt arbejdede eller boede i Hovedstaden, så er der al mulig grund til at arbejde med dette emne. Desværre er grundmaterialet med oplysninger om de enkelte udstedelser af arbejdstilladelser og kontrol af de enkelte arbejdsindvandreres færden i København kun delvis bevaret til vore dage, og det bevarede er i sin form ret uoverskueligt, så forfatteren er nødt til at nøjes med datidens egne statistikker, med den pris at dermed bliver det datidens statistikere og administratører, som leder forfatteren gennem fortiden og stjæler magten over problemformuleringen. Statistikkerne er til gengæld ret omfattende, og det lykkes forfatteren at få etableret et demografisk billede af den svenske indvandring til København. Hvad det kan bruges til, hører vi dog intet om, men det er jo netop humlen ved den historiske rekonstruktionisme. Fælderne i materialet er i øvrigt mange. En af dem består i, at oplysninger om antallet af udstedte opholdsbøger, som de indberettedes af politidirektøren i København, ikke nødvendigvis afspejler antallet af arbejdsindvandrere på det pågældende tidspunkt. Når udlændingene først havde deres opholdsbøger, så fungerede de som danske skudsmål-bøger, og udlændingene kunne sagtens forlænge deres ophold eller rejse frem og tilbage. Omfanget af tyendelovsregistreringer skal altså tillægges omfanget af opholdsbogsregistreringer, for at vi kan se noget om konjunkturterne i indvandringen. Og her tyder atter andre undersøgelser på, at de mange svenske arbejdsindvandrere – i al tilfælde i perioder i visse egne af landet – kunne have ret lange ophold. Måske var i perioder omkring halvdelen af de svenske arbejdsindvandre-re enten overvintrede, eller havde allerede tidligere arbejdsophold bag sig. Det turde sige sig selv, at disse enkle kildemæssige betragtninger let kan underminere Elisabeth Blochs iagttagelser på grundlag af politidirektørens indberetninger, især da konjunkturterne heller ikke i industri og håndværk i København var konstante. Men at København var lidt speciel med tillokkel-

ser for faglært og semifaglært arbejdskraft til industrien, får forfatteren dog slået fast. Det lykkes bedre med analysen af den langsomme opbygning af diskriminerende lovgivning vedr. den offentlige forsørgelse for udlændinge. I herlig kort form får vi her af Elisabeth Bloch afdækket, hvordan det lykkedes omk. 1890 at få etableret klare forringelser for de svenske arbejdsindvandrere, som kom i behov for en samfundsmæssig håndsækning. Det er uden tvivl den bedste fremstilling hidtil af den specielle problemstilling med sammenlæsning af fremmedlov af 1875, den dansk-svenske fællesdeklaration af 1888 og fattigloven af 1891.

Henning Bro kan i sin fremstilling af den svenske arbejdsindvandring til Frederiksberg i det store hele etablere et ret detaljeret demografisk billede. Her er der taget hensyn til de metodiske problemer med 1. gangs- og 2. gangsindvandrere, idet både opholdsbogsudstedelser i Frederiksberg Birk og tyenderegistreringerne i fogeddistrikterne har kunnet udnyttes. Som den eneste af lokalanalyserne er der her overvejelser vedr. hvor svenskerne egentlig kom fra, idet der er analyseret på deres oplysninger om fødested. Der er ikke tale om større overraskelser i forhold til Willerslevs resultater for år tilbage. »Svenskerne« var især sydsvenske og især fra Malmöhus Län. Desværre gør forfatteren her tilsyneladende det, at han lader landdistrikterne i dette län – hvorfra halvdelen af indvandrerne skulle være født – være en uigennemskuelig sammenhobning og glemmer, at der faktisk var rigtig mange stationsbyer i det Skåne, som faktisk var det jernbanetætteste område i Europa omk. 1900. Desuden burde forfatteren naturligvis gøre læseren opmærksom på, at fødested ikke nødvendigvis er det samme som udrejsested og måske længste opholdssted i udvandrerlandet. Fødestedet behøver ikke at have været det formative opholdssted. Det turde vel være en næsten banal klassisk metodeiagttagelse Et rigtigt scoop findes derimod i Henning Bros lokaliserings af de svenske indvandrere i Frederiksbergs forskellige bydele (s. 243). Det er et forbilledligt arbejde, som må have krævet mange kræfter. Resultatet er til gengæld også særdeles interessant. Med stor sikkerhed påvises tydelig tendens til koncentrationsdannelse, som nok giver stof til eftertanke i nutiden.

Inger Kjær Jansen tager sig af Tårnby, Lise Skjøt-Pedersen af Lyngby, Rita Holm af Ledøje og Smørum, Bente Dahl Hansen af Ballerup og Marianne Germann af Høje Taastrup i artikler om svenskerne i landsognene omkring København. Lise Skjøt-Pedersen har kigget grundigt i Københavns Amts arkiv og det er der kommet en interessant artikel ud af vedr. indvandringen til værkerne i Mølleådalene i første halvdel af det 19. århundrede. Tallene er relativt beskedne, hvilket er forventeligt for denne tidlige periode i

arbejdsindvandringens historie, men det virker overbevisende, når forfatteren konkluderer, at perspektivet ikke så meget var et regionalt arbejdsmarked omkring Sundet, som der var tale om, at værkerne simpelthen trak arbejdskraft til fra både hele Sjælland, Vestdanmark og det sydlige Sverige. En diskussion af forskellen på de to betragtningsmåder burde forfatteren have brugt lidt plads på. Det kunne have løftet artiklen betydeligt. Rita Holm har i sin artikel også fokus på den tidlige indvandring og viser ved en gennemgang af de relativt mange registrerede svenske undersåtter i Ledøje og Smørum i 1808, hvordan der dels vistnok udelukkende var tale om skånsk tyende, og dels at adskillige havde mere end 10 års ophold i lokalsamfundet bag sig. Det bekræfter en grad af samhørighed over Sundet på en måde, som ellers er svær at påvise for den tid. Vi er mange, som bare fornemmer, at det var sådan. Rita Holm viser det på enkleste vis uden bravader. Sådan! De øvrige landsognsartikler er uden større overraskelser, men kan nok have læsere lokalt. Dog er det kildemæssigt lidt underligt med Bente Dahl Hansens artikel om til- og fravandringen for Ballerups vedkommende. Forfatteren bygger sin analyse på en database med oplysningerne fra kirkebogens til- og afgangslister, som forekommer uafbrudt førte i perioden 1830-1875. Forfatteren gør opmærksom på, at listerne tilsyneladende bliver bedre i forbindelse med et præstekifte i 1842 – med bedre menes tilsyneladende, at der blev opført flere på listerne. Desuden forklares i en note, at både denne præst og hans efterfølger må antages at have været gode embedsmænd »som næppe har tilladt hverken sig selv eller degnen en sjusket kirkebogsføring«. Det er dog en fantastisk ignorering af de to eksisterende stikprøveundersøgelser vedr. tilgangslisternes kildemæssige kvalitet. Jeg tænker her på Anna Thestrups klassiske undersøgelser i Allerslev og Lars Petersens undersøgelser af tilgangslisterne i Hørsholm og Karlebo, publiceret henholdsvis 1969 og 1998. Disse undersøgelser antyder, at der måske kun registreredes så meget som 30-40% på tilgangslisterne af de tilstedeværende. Så synes jeg, at det er modigt af Bente Dahl Hansen at forlige sig så kraftigt på Ballerups til- og afgangslister. Men underligt nok finder man ikke engang henvisninger til de omtalte undersøgelser eller omtale af dem i antologiens litteraturliste, som nok skulle være helt centrale, når en historiker vil arbejde med til- og afgangslister.

De resterende artikler spreder sig ud på mere specielle forhold og bryder dermed mønstret med det måske lidt rigeligt lokalperspektiverende, som meget let havner i en stereotyp form a la »da isen trak sig tilbage, kom XX by eller sogn frem«. Erik Johnson skriver om sin bedstefar fra Löderup ved Ystad ved hjælp af en blanding af arkivalske oplysninger og familieminder. Der-

med rulles en biografisk fremstilling op, om den 15-årige dreng, som kom til Danmark i 1891 bare et par måneder efter sin mors død. Det er en spændende og medrivende historie fra Høje Taastrup. Det samme gælder Vivian Sandaus artikel om Jacob Hindrup og Christine Maria Lundqvists skæbne på bunden af det københavnske samfund i begyndelsen af 1800-tallet. Med stort talent lader forfatteren os følge med over skulderen, efterhånden som hun pløjer sig gennem arkivpakker og protokoller. Det er blevet meget spændende. Begge de biografisk orienterede artikler kunne dog have vundet betydeligt i gennemslagskraft, hvis de havde indeholdt bare nogle antydninger af overvejelser ud fra de beskrevne personers levned, som pegede i retning af dels almengyldigheden og dels holdningerne i det samfund, som de eksisterede i.

Tre af antologiens bedste bidrag er tilfældigvis heller ikke særlig lokale i deres perspektiv. Hanne Frøsig tager et dristigt udgangspunkt i sin artikel, som ikke bare handler om nogle svenske arbejdsindvandrere i Sengeløse Landsogn. Hun tager nemlig udgangspunkt i det forhold, at disse mennesker af de danske statslige myndigheder ved deres ankomst efter 1875 udstyredes med opholdsbøger og dermed blev rubriceret som anderledes. Det er altså forholdet dem og os, som er forfatterens ledetråd, når hun analyserer forholdene. Hun demonstrerer, hvordan de andre – i dette tilfælde de svenske arbejdsindvandrere – netop efterhånden omk. 1900 fik en svensk identitet af det danske samfund og Sengeløse som lokalsamfund, som både gjorde, at de var forskellige fra danskere og kunne opfattes af danskere som specifikt svenske. Ikke så lidt bliver i det perspektiv mere forståeligt. Og som Hanne Frøsig viser, så blev det mest effektive folkeopdragende maskineri før radio og tv sat ind, når folkeskolen især i historieundervisningen virkede for fædrelandskærlighed. Thomas Møller tager sit udgangspunkt i den almindelige forventning om, at de svenske arbejdsindvandrere sikkert var underbetalte, hvilket kunne forklare meget mht. de danske arbejders påviselige skepsis overfor indvandrere – konkurrenter på løn og arbejde – omk. 1900. Forfatteren har set på lønningerne til arbejdsmænd gennem et helt år i et fæstekontors protokoller, og kan overraskende konstatere, at de svenske mænd ikke alene ikke var dårligere lønnede end de danske arbejdsmænd, men endog i sommerhalvåret var lidt bedre lønnede. Dermed sættes der for alvor spændende formodninger om mytedannelsens kraft i gang, som forfatteren desværre ikke i den foreliggende artikel når at komme ind på. Tommy P. Christensen ser i sit bidrag på samfærdighedsmulighederne omkring Øresund fra 1840'erne og frem til omk. 1900. Det er meget prisværdigt, at forfatteren både formår at vise, hvordan jernbanekapaciteten

voksede på begge sider af Sundet – især fra slutningen af 1860'erne – og hvordan færgekapa- citeten tog til, om end man skulle helt frem til 1900, før færgekapa- citeten med både passager- og jernbanevognstransport nåede det høje ni- veau ved både Helsingør-Helsingborg og Køben- havn-Malmö. Tommy P. Christensen kan kon- statere, at området trak sig sammen i form af transporttider, og at billetpriserne relativt set faktisk faldt i perioden. Det er derfor et ganske interessant spørgsmål som rejses, om i hvilken grad disse to forhold kan have stimuleret ar- bejdsvandringen. Det spørgsmål rækker dog ud over mulighederne i denne antologi.

En særlig artikel udgøres af Lars Peter Jør- gensens beskrivelse af det københavnske politis såkaldte registerblade mellem 1893 og 1923, altså den lokale umiddelbare forgænger til det landsdækkende folkeregister. Det er en lidt un- derlig artikel, hvor hovedpladsen bruges på kil- debeskrivelsen – dels af registerbladene og dels af andet kommunalt kildemateriale – og så en smule plads på spørgsmål om svenskere i regi- stret. Dermed kommer artiklen desværre samlet til at tage sig ud som en fejlplaceret reklame for Københavns Stadsarkivs kommunale samlin- ger. Det er synd, at der levnes så lidt plads på egentlige studier i de omtalte registerblade. Der måtte vel være en anden og enklere måde at for- tælle læserne, at man besidder dette enorme kil- demateriale, som desværre er uoverskueligt, men ikke desto mindre ud fra næsten enhver be- tragning om studier af indvandringens historie i København forekommer at være meget, meget værdifuldt.

Bogen afsluttes med Lis Thavlovs veloplagte artikel om færgefarten fra Dragør fra 1930'erne og frem til Øresundsbroens åbning. Det er blevet til en gennemgang af den 40-50 år lange kamp lo- kalt mellem tilhængere og modstandere, med både indslag fra det konkrete kommunalpolitiske liv og fra dragørrevyen – begge dele på grundlag af det store statistiske materiale, som faktisk fin- des som dokumentation. Det er forfatteren slup- pet vældig godt fra. Det er let at falde i den lokal- patriotiske grøft, men det forekommer slet ikke at være tilfældet her. Her trækkes der tilsynelad- ende redeligt tråde til det ene og det andet i sam- fundsudviklingen. Skulle man efter endt læsning af denne artikel endelig ønske sig noget, så var det vel blot nogle sammenligninger med de andre Øresundsoverfarters udvikling i samme periode og vel især fra Helsingør, hvor betydningen for lo- kalsamfundet også har været fremhævet. Men det kan måske blive en anden gang.

Ved vejs ende må det være mig tilladt at ønske bidragyderne og læserne tillykke med en bog, hvor der hen ad vejen findes mange interessante iagttagelser. Desværre bærer antologien præg af en lang række gentagelser – oftest af simple op- lysninger vedr. fremmedkontrollen i Danmark

på grundlag af fremmedloven i 1875 samt gene- relle iagttagelser fra Richard Willerslevs pro- duktion – hvilket en bedre redaktion til kunne have forhindret. Måske er det hele gået lidt for stærkt, men af en eller anden grund, så har bag- mændene og -kvinderne til bogen ment, at bogen skulle ud, før broens officielle indvielse. Det er synd, for det er vel desværre også årsagen til, at bogen indeholder en del sludder. F.eks. mener forfatterne til indledningen, at fremmedlovsad- ministrationen med vægt på arbejdsløshedsbe- kæmpelse blandt udlændinge skulle være i mod- strid med lovens intention om at forhindre ud- lændinge i at falde det kommunale forsørgelses- væsen til byrde. Det er sværere end svært at op- dage modstriden i det forhold. Samme sted ærg- rer forfatterne til indledningen sig over, at de indvandrerhistoriske databaser ikke er offentligt tilgængelige i større omfang. Som initiativtager til de omtalte databaser undrer man sig over, at det fejlagtigt anføres, at databaserne ikke skulle være offentligt tilgængelige. Det har de faktisk været siden november 1998, hvor de blev lagt ud på internettet, og i øvrigt kan de også anvendes på Immigrantmuseet i fuldt omfang, hvis bare man retter henvendelse til museet først. Fejlag- tige og underlige oplysninger klæder ikke den ellers så udmærkede bog.

Henrik Zip Sane

Kim Furdal: Foreningsarkiver fra Søn- derjyllands Amt og Sydslesvig I-II, Lo- kalhistoriske Arkiver og Samlinger i Sønderjylland og Institut for Sønder- jysk Lokalhistorie, Aabenraa, 1998, 171 + 558 s., 190 kr.

Efter en tilblivelsestid på 10 år, som overvejende skyldes vanskeligheder med at skaffe økonomi til indsamlingskampagne og udgivelse, foreligger nu en foreningsregistratur for Sønderjyl- lands Amt. Dermed har 12 af landets 14 amter siden 1977 gennemført kampagner og udgivet resultaterne deraf, nogle af amterne i flere ud- gaver. Interesserede vil kunne følge forløbet gennem anmeldelser i dette tidsskrift (bd. 28, s. 101; bd. 29, s. 118; bd. 32, s. 289-91; 1995, s. 350-52). I dag mangler således kun to amter, før den- ne enestående kampagne er fuldt gennemført, nemlig Ringkøbing og Bornholms Amter.

På baggrund af at alle elektronisk registrere- de privatarkivers registreringer i dag er direkte tilgængelige på internettet, kan man måske næppe forvente, at der kommer til at foreligge trykte registraturer for de sidste amter. Man må dog ønske sig, at der stadig arbejdes for at få gennemført indsamlings- og registreringskam- pagner i disse to amter for også der at skærpe

bevidstheden om vigtigheden af at bevare foreningernes kildemateriale. Generelt må man også ønske sig, at lokalarkivernes amtskredse, som har stået for udgivelsen af de hidtidige foreningsregistraturer, gennemfører ajourføringer af disse. De vil jo i dag relativt let kunne publiceres og fortsat ajourføres på internettet. Så længe ikke alle arkiver registrerer elektronisk, vil der være behov for en formidrende indsats fra amtskredsenes side.

Mens de tidligste foreningsregistraturer var ydmyge udgivelser i kontoroffset, har de senere udgaver vist et stigende ambitionsniveau, og Sønderjyllands Amt viderefører denne tendens ved at udgive den hidtil smukkeste foreningsregistratur. Selv om prisen i kraft af fondsstøtte er rimelig, er det svært ikke at se et misforhold mellem bogens gennemførte ydre rammer og indholdets øjebliksbillede af arkivbestanden, som jo hele tiden vil øges. Dette så meget mere som der ligger op mod fire år mellem indsamlingens afslutning og udgivelsen, idet der kun er medtaget registreringer fra de deltagende ca. 60 arkiver til og med 1994. Udgiverne er i forordet selv inde på udgavens flygtighed: »en registratur er ikke et endeligt punktum, men altid undervejs«, men har altså ikke taget den nærliggende konsekvens heraf ved at lave en mindre ambitiøs udgave. Som eksponent for en anderledes holdning kan nævnes registraturen for Nordjyllands Amt, som i 1998, stadig i offset-tryk, var nået til 2. supplementsbind til 4. udgave, og således løbende har kunnet tilgængeliggøre tilvæksten.

Registraturen medtager foreningsarkiver med hjemsted i Sønderjyllands Amt, uanset opbevaringssted, samt arkiver for dansksindede foreninger i Sydslesvig, i alt ca. 4200 registreringer. I indledningen understreges det, at registraturen er en fortegnelse over foreningsarkiver og ikke en registratur over kildemateriale til foreningernes historie, idet f.eks. materiale om foreninger i privatarkiver ikke er medtaget. Ikke desto mindre har man valgt at medtage materiale, der, uden at være egentlige foreningsarkiver, befinder sig i herredsfoged- og amtførstanderarkiverne. Fra 1867 skulle nemlig mange nystiftede foreninger i Hertugdømmerne indlevere vedtægter og medlemslister til kontrol hos myndighederne.

Registraturen følger med hensyn til systematik, opstilling og funktion de samme principper som den sidst udgivne registratur fra Ribe Amt. Hovedfortegnelsen, der er topografisk ordnet efter de nuværende 23 primærkommuner, optager over 600 sider. Heri indgår også særskilte afsnit (Sønderjyllands Amt, Sydslesvig og Øvrige) for foreninger, som ikke har hjemsted inden for én af primærkommunerne. Inden for de enkelte topografiske afsnit er opstillingen foretaget efter den fælles foreningssystematik, som efterhånden er udviklet i løbet af den samlede for-

eningskampagne. En bestemt forenings arkiv er kun medtaget under ét emne, hvad der ifølge indledningen har givet problemer for placeringen af en række foreningstyper. Dette kunne vel relativt enkelt have været undgået ved anvendelse af henvisninger. I øvrigt skulle det medtagne stikordsregister til den systematiske opstilling sikre at man smertefrit kunne finde frem til en given foreningstype, men ikke en gang indledningens særligt sønderjyske eksempler lader sig finde i stikordsregistret. Fortegnelserne over de enkelte arkivfonde er grundige og omfattende, og der er tydeligt lagt et stort arbejde i at få dem til at fremtræde på et nogenlunde ensartet niveau. Derved har man elimineret nogle af de problemer med hensyn til manglende overskuelighed og overdreven detaljering, som har præget de af de tidligere registraturer, der har medtaget udførlige arkivfortegnelser.

Den anden hovedfortegnelse er et 70 sider langt navneregister med foreningernes navne. Nyttens af dette register står måske ikke mål med det antal sider, der er anvendt på det. En lang række af navnene indledes med de pågældende stednavne og ville derfor lige så let kunne findes i den topografiske hovedfortegnelse. Mange af de øvrige navne indledes med betegnelsen for foreningstypen, hvilket lettere og bedre ville kunne findes via en systematisk indgang. Navnerregistret får dog en paradoksal nytteværdi, idet bogen af uransagelige grunde ikke som forbilledet fra Ribe Amt er forsynet med en systematisk fortegnelse – man er altså afskåret fra at finde frem til den fulde forekomst af en bestemt foreningstype, med mindre man gennemgår samtlige afsnit i den topografiske fortegnelse. I langt de fleste af de hidtil udgivne registraturer er det den systematiske opstillede fortegnelse, som er hovedfortegnelsen. Dette er naturligvis sket, fordi hele foreningskampagnens formål har været at gøre den rige, danske foreningsflora bredt tilgængelig for alle. Ved at lægge hovedvægten på den topografiske fortegnelse og udelade et systematisk register synes man i højere grad at have tænkt på lokale brugere.

Andelsforeningen Rundsaven og Asserballe Kvashuggerforening er blot et par eksempler på den forunderlige foreningsflora, som også denne registratur indeholder så mange spændende eksempler fra. Af større almen interesse er naturligvis de mange nationale foreninger, både på dansk og tysk side, som er et kendetegn for det sønderjyske område. Som indledningen fremhæver, kan en stor del af de almene foreninger i Sønderjylland med god ret også betegnes som nationale foreninger. Med udgivelsen af foreningsregistraturen er der nu skabt bedre muligheder for at forske heri og – om end med besvær – drage sammenligninger med foreninger andre steder i landet.

Mogens Thøgersen